

Ortodoksluğun ve Heterodoksluğun Sınırları: İstanbul'da Türbeler ve Kiliseler

Benoît Fliche

► To cite this version:

Benoît Fliche. Ortodoksluğun ve Heterodoksluğun Sınırları: İstanbul'da Türbeler ve Kiliseler. Toplumsal Tarih, 2012. hal-02397137

HAL Id: hal-02397137

<https://amu.hal.science/hal-02397137>

Submitted on 6 Dec 2019

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Ortodoksluğun ve Heterodoksluğun Sınırları: İstanbul'da Türbeler ve Kiliseler.

Benoît Fliche

Giriş

Çağdaş Türkiye'de dinin sınırları nedir ? Böyle bir soru ilk bakışta saçma görünebilir. Gerçekten de halkın %99'unun müslüman olduğu söylenen bir ülkede, ulusal kimlikle yakından ilişkilendirilen inanç türdeşliği ilk bakışta inançlar arasındaki farklılıkların görülmesini engeller. Ancak dikkatli bakıldığında, alevîler ve sünîler, hanefiler ve şafîler, hatta çeşitli tarikatlar (mevlevîlik, nakşibendîlik, vb.) arasındaki son derece güçlü ve biçimlendirici dinî farklılıkları gözlemlemek mümkündür. Bu büyük farklılıklara, daha saklı olduğu ve daha az araştırıldığı halde Türkiye'deki dinsel alanın yapılanmasında etkili olan bir başkasını da eklememiz gerekir : Bu « ortodoksluk » ve « heterodoksluk » arasındaki farktır.

Peki « ortodoksluk » ve « heterodoksluk » dendiğinde ne anlamalıyız ? Türk devletinin bir kurum, doğrudan Başbakanlığa bağlı *Diyanet İşleri Başkanlığı* aracılığıyla bir « ortodoks islam » belirlediği düşünülürse, bu iki terimin kullanımı da yerini bulmuş olur (Massicard, 2007 ; Zarcone, 2004). Diyanet İşleri Başkanlığı inanç ve ibadet meselelerini düzenlemek ve yönetmekle görevlidir. Din görevlilerinin memur kadrolarına atanması işiyle ilgilenir, din adamlarını denetler ve camilerde okunan Cuma hutbelerinin içeriklerini yönlendirir. Laik cumhuriyet devletin din üzerindeki hakimiyetine son vermediği gibi, dini Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğundan çok daha fazla düzenler, öğretir, hatta denetler (Bozarslan, 2004). Ürettiği dinî normları topluma dayatmaya çalışan Türk devleti, kendini en yüksek dinî otorite ve din işlerinin yegâne sorumlusu olarak görme eğilimindedir.

Bu çerçevede, bazı dinî ibadetler *sünnete* uymadıkları için gayrı meşrû kabul edilir. *Boş inanç*, *hurafe* ya da *bidat* olarak nitelenir ve kınanır, hatta yasaklanır. Diyanet, camilerde açılan Kuran kursları gibi araçlar yardımıyla, ya da çok daha basit bir biçimde, örneğin vaazlar aracılığıyla, dinî kamusal alanları denetimi altına alarak bir « ortodoks islam » dayatır. Dolayısıyla, ortodoks islamdan söz edildiğinde, doksasını belirleyen ve uygulatmayı amaçlayan bir kurum tarafından resmen tanımlanan bu dine gönderme yapılır. Bunun yanında ya da karşısında ise, « ortopraksi » ya da ortodoks ibadetleri öğütleyen, salık veren ve bazen

dayatan Diyanet tarafından tanınmadıkları için « heteropraksi » olarak niteleyebileceğimiz bir dizi heterodoks ibadet yer alır.

Bunlar alevilerin olduğu kadar sünnilerin de paylaştığı, çoğunlukla adak kabilinden ibadetlerdir. Buradaki sorun ise, evliyaların dilekleri yerine getirmek için aracı olmaları meselesiyle ilgilidir : Diyanet İşleri Başkanlığı evliyaların şefaati gücü olduğunu kabul etmez ve « batıl » olarak nitelediği bu inanca dayanan adak uygulamalarının önüne geçmeye çalışır (Zarcone, 2002 : 226). Göklap ise, Kuran'a göre şefaati Allah'dan başkasında aramanın puta tapma anlamına geldiğini ve bağışlanmaz bir günah olduğunu hatırlatır (Gökalp, 1996 : 121). Dolayısıyla, esas kopukluk halk islamı ile alim islamı arasında değil, ortodoks islam (DİB) ile heterodoks islam (Zarcone, 2002 :212) ya da Altan Gökalp'in deyimiyle « yabancı dindarlık » - yani « ehlileştirilmemiş haldeki dindarlık » (Gökalp, 1996 : 121) ile düzene sokulmuş, kurumsallaştırılmış dindarlık arasındadır.

Bu adak geleneğinin ifadelerinin çözümlemesi, özellikle inançla ilgili sınırların ihlalini farklı uygulamalardan hareketle kavramamızı sağlar. Bu yazımızda önce kumusal alanların Diyanet tarafından ortodokslaştırılması ve Diyanet'in inancı düzene koyma kapasitesini sorgulayacağız. Bunu yaparken, örnek vaka olarak müslüman dindarlığının ifade bulduğu tarihsel mekânlar olan türbeleri (Zarcone, 2002 : 211) ele alacağız ve ortodokslaştırılmış bu mekânlarda « heteropraks » aktörlerin kurallara karşı koyan adetlerini inceleyeceğiz. Ardından, adak adama arzusunun nasıl dinler arasındaki sınırları aşarak « öteki »nin, Hristiyan'ın kutsal mekânında dua etmeye yönelttiğine değineceğiz.

Dinsel alanların ortodokslaştırılması

Diyanet resmî olarak türbelere yapılan ziyaretlerle ilgilenmez. Aslında devlet, 1925 yılında bu « popüler » ibadet mekânlarını kapatarak dinsel alandan dışlamıştı. Bu şekilde toplam 905 türbe ziyaretçilere yasaklanmıştı (Zarconne, 2004 : 142). Bunların Konya'daki Mevlânâ ya da Kırşehir yakınlarındaki Hacı Bektaş türbeleri örneğinde olduğu gibi müze biçiminde yeniden açılmaları için 1960'lı yılları beklemek gerekecekti ; bu tarihlerden itibaren, devlet tavırları turistten çok hacılarınkine benzeyen türbe ziyaretçilerine karşı daha hoşgörülü bir tutum benimseyecekti. Dolayısıyla, günümüzde türbeler genellikle Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlıdır ve çoğu dinî amaçlı ziyaret ediliyor olsa da, ibadet mekânı olarak değil, « tarihsel anıt » olarak sınıflandırılmıştır. Örnek olarak, 1954 yılında müze olarak açılan ve bir bölümünde dervişlerle ilgili eşyaların sergilendiği Mevlânâ Türbesi'ni

alalım. Bu türbeyi esas olarak evliya mezarlarının başında bazen uzun süre dua eden hacı-turistler ziyaret eder. İçeride kuytu bir köşeye yerleşip, hiçbir görevli kendilerini rahatsız etmeden, saatlerce Kuran ya da *Mesnevî*'den bölümler okuyabilirler. Görevliler de zaten ziyaretçilerin fazla « turistçe » davranmasını önlemek için oradadır. Mezar sandukalarının önünde fazla rahat pozlarda fotoğraf çektirmek ya da türbenin merdivenlerine oturmak gibi daha dindar ziyaretçileri rahatsız eden « saygısız » tavırları nedeniyle görevlilerin bazı turistleri düzene davet ettiklerine kendim de tanık oldum. Kayıtlarda kültürel olanla dinsel olanın nasıl birbirine karıştığına bir kanıt daha gösterelim : İstanbul'daki bazı türbelerde, büyük olasılıkla görevlilerin kendileri tarafından elle yazılmış ve içeri girmeden abdest alınması gerektiğini hatırlatan tabelalar görmek mümkündür.

Bu alanların ortodokslaştırılması konusundaki başlıca aktörlerden biri Diyanet'tir. Peki bu nasıl yapar ? Bunu açıklamak için, İstanbul Eyüp'deki dinsel mekânlar bütününe ele alalım. Son derece popüler olan Eyüp, aynı zamanda İstanbul kentiyle de sıkı sıkıya ilintilidir, çünkü peygamberin yakınlarından olan ve 670 yılında Konstantinopolis kuşatması sırasında ölen Ebu Eyyûb el-Ensârî'nin, 1453'de kentin Osmanlılar tarafından fethi sırasında Fatih Sultan Mehmet tarafından « bulunan » mezarının burada olduğu varsayılır. Kendisi için yaptırılmış olan ve Muhammed'in « ayakizinin » yerleştirilmiş olduğu türbe, 18. yüzyılda inşa edilmiş bir cami ve Osmanlı dönemine ait çeşitli devlet adamlarının türbeleri burada bulunur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde müslümanlar ve hristiyanların ziyaret ettiği Eyüp (Hasluck, 2000 : 108), Türkiye'deki en önemli dinî ziyaret yerlerinden biridir. Bununla birlikte, aralarında bir cami bulunmasına rağmen, buradaki yapıların tümü Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlıdır.

Ancak, burası yine de müftülük aracılığıyla devreye giren Diyanet'in heterodoks uygulamalara (heteropraksi) göz yummamaya kararlı olduğu bir yerdir. En göze çarpan heterodoks adetleri gözlemek ve engellemekle görevli memurlar ve görevliler dışında, müftülük alanın her yerine uyarı panoları yerleştirmiştir. 2002'den önce pek farkedilmeyen bu panolar, son yıllarda giderek iyice göze çarpar hale geldi. İmal edildikleri malzemeler de zaman içinde değişiklik gösterdi : Önceleri kartondan yapılırken, zamanla plastiğe, günümüzde ise bakıra döndüler. Böyle bir ibadet yerinde yapılması sünnet olan ve olmayan şeyler hakkında bilgi veriyorlar.

Bu panolara göre, öncelikle mezarlıkları ve türbeleri ziyaret etmek sünnettir. Bu ziyaretlerin amacı, ölmüşlerin ruhu için Kuran okuyarak ya da dua ederek saygı göstermektir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mağazalarında ya da ortodoks müslüman kitapçılarda bulunan bu ziyaret yerleri ile ilgili kitaplar, okunması uygun olan dualara geniş yer ayırır. Örneğin, turist ziyaretçilere yönelik Türkçe olarak hazırlanmış bir rehberde, ziyaretten önce abdest almak, türbeye girerken önce sağ ayağı atmak, ziyaretçinin sağlığı izin veriyorsa ayakta durmak, türbede yatan kişiye adıyla hitap ederek selamlamak, hayattaymış ve kendisiyle konuşuyormuş gibi yüzünü ona dönmek, Kuran'dan bölümler okumak, ölünün ruhu için bir kez Fatihâ, on bir kez İhlâs suresini okumak gibi bir dizi öğüde rastlamak mümkündür (Yılmaz et Yılmaz, 2005).

Diyanet « ziyaretin » ne anlama geldiğini hatırlatmakla kalmaz, batıl kabul ettiği adet ve uygulamaların listesini de verir . CF Photo.

Dolayısıyla, mum yakmak, taş yapıştırmak, çaput bağlamak, mezar taşlarına dokunmak ya da sarılmak, vb. batıl inançlardır ve yasaklanmalı, reddedilmelidir. Herhangi bir yaptırımdan söz edilmese de, üslup açıkça kuralcı ve buyurucudur. Bu yasaklamalar ziyaretçilere yönelik kitaplarda hatırlatılır.

Son olarak, « dinimiz » derken kullanılan iyelik zamirine dikkat edelim. Acaba bu iyelik zamiri neyi işaret eder ? Thierry Zarcone'un belirttiği gibi, bu ifade öncelikle Diyanet'in tavsiyelerine her zaman uymayan sünnilere hitap eder. Bir evliyanın, mezarı başında belli ibadetleri gerçekleştiren kişi için Allah katında aracılık yapabileceği fikri, bazı tarikatlarda hâlâ çok geçerlidir. İstanbul'daki Halveti tarikatına bağlı Cerrahîlerin ruhanî lideri olan ve Telli Baba Türbesi'ne (Sarıyer, İstanbul) yaptığı ziyaretten sonra bazı dilekleri yerine gelen Şeyh Muzaffer Özak'ın (ölümü : 1985) tanıklığı bunun örneklerindendir. Bu şeyh, yaşadığı deneyimi anlatan bir metinde Diyanet'in evliyalara inanmayla ilgili tavsiyelerini eleştirir ve mum yakmanın islam dininde yeri olmasa da din adamları tarafından hiçbir zaman yasaklanmadığına dikkat çeker (Zarcone 2002 : 226).

Din öğretisinden sapan sünnileri hedef alan bu yasaklamalar, alevileri de kapsar. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın alevilerin dinî bakından bir özelliği olduğunu kabul etmeyi açıkça reddetmesidir (Massicard 2007). Diyanet'in kural koymaktan ya da ilan asmaktan kaçındığı Hacı Bektaş ziyaretleri sırasında gözlemlediğimiz türden heterodoks ibadetleri gerçekleştiren aleviler (Norton 1995 ; Sinclair-Webb 1999 ; Massicard 2003), DİB'nin kendi yetki alanına girdiğine hükmettiği mekânlarda boy gösteren mesajların da hedefidir.

Bu örnekte devletin « dinî » alanı düzenleyerek inancı disiplin altına almak için giriştiği çok sayıda çabadan birini görüyoruz. Laik bir devlette bu alanları düzenleyen talimatların din ile değil, medenî görgü kurallarıyla ilgili olması gerektiğinden, bu çabaların boşa çıkabileceğini de hatırlatalım. Dinî ibadetlerin ortodokslastırılması politikası Cumhuriyet'in ilk yıllarına dayanır. Cumhuriyet o yıllardan başlayarak « sünî islamî devletin elinde bir tür ideolojik aygıt » dönüştürmüştür (Abel, 1995 : 39). Ancak, yine bu politika 1980 darbesinden beri devletin ideolojisi haline gelen « türk-islam sentezi » içinde de kendine önemli bir yer bulmuştur.

Ortodoksluğun ihlali

Bununla birlikte, kamusal alanda ibadetlerin bu şekilde ortodokslastırılması inancın kolaylıkla disiplin altına alınabileceği izlenimini yaratmamalı. Alevilerde gözlenen direncin yanısıra, ortodoksluğun has mekânı olan yerlerde de kaçak uygulamaları ve ihlalleri açıkça görmek mümkün. Yine Eyüp'te, bu tür heteropraks uygulamalara sıkça rastlanıyor.

Örnek olarak Mirimiran Mehmed Ağa Türbesi'ni alacağım. 16. yüzyılda yaşamış bir devlet adamına ait olan bu türbe düzenli olarak ziyaret ediliyor. Yeniçerilikten gelen Mirimiran Mehmed Ağa, en yüksek idarî görevlere kadar yükselmiş bir devlet adamıydı. Yaşam öyküsünü aktaran panoda « dürüst » ve « sadık » olarak nitelense de, kendisini bir evliya olarak sınıflandırmak güçtür. Buna rağmen, düzenli olarak ziyaret ediliyor ve dua alıyor. Dahası, türbesi bazı heteropraks uygulamalara sahne oluyor : Ziyaretçiler ellerini hızla sandukaya sürdükten sonra yüzlerinden geçiriyorlar. Bu durumda, dua etmek üzere bir metre kadar yaklaştığı sandukaya, tam gidecekken gizlice sağ elini sürten ve sonra da aynı elini oğlunun başına koyan bir kadının, ya da sağı solu şöyle bir kolaçan edip, benim de kendisine bakmadığımdan emin olduktan sonra sandukayı elleyen ve ellerini yüzünden geçiren bir başkasının yaptığı gibi, hareketler her zaman hızlı ve ihtiyatlı oluyor.

Bu türbe aynı zamanda bu kadar ortodoks bir alanda heteropraks bir ara bölge sunuyor olması açısından da oldukça ilginç. Türbenin avlusunda içi oyulmuş ve suyla dolu bir sütun kaidesi bulunuyor. Kültür Bakanlığı'na bağlı çalışan bağışlardan ve güvenlikten sorumlu görevli kadının bize açıkladığına göre, bu küçük su birikintisi beyaz mezar taşlarının arasında, hatta bazen türbenin içinde dolanmayı pek seven kedilere su kabı vazifesi görüyor. Oysa ziyaretçiler bu sütun kaidesini bir « dilek taşı » olarak algılıyorlar ve bu durum dinî mekânların gözetmekle görevli kişilerle aralarında çeşitli sorunlar yaşanmasına neden oluyor.

Bu su birikintisinin etrafında dua edenler genellikle kadınlar oluyor. Kadınlara eşlik etmek için orada bulunan ya da yaşları genç olan erkeklere de rastlanıyor. Bunların çoğu askere gitmeden önce Eyüp'ü ziyarette gelmiş gençlere benziyor. Sünnet hazırlığı içindeki çocuklar da görülüyor. Bu sütun kaidesi ile ilişkilendirilebilecek herhangi bir toplumsal özellikten de söz edemeyiz. Burada burjuvalardan gecekondlu sakinlerine, türbanlılardan başlarını arada bir örten müslüman kadınlara kadar her kesimden insana rastlamak mümkün.

Ziyaretçiler ayakta, bazen bir çember oluşturarak dua ediyorlar. Kadınlardan bazıları oyuğu mermer bir plaka ile kapatarak kaidenin üzerine çıkıyorlar. Bazı ziyaretçiler de suya bozuk para atıyorlar. 2006 yılının Haziran ayında benim de gözlemlediğim gibi, adetler oracıkta, taşın başında öğreniliyor. Avlunun ortasında toplaşmış kalabalığı ilginç bulan meraklılar yaklaşıp bunun gerçekten bir « dilek taşı » olup olmadığını soruyorlar. Diğerleri de ne yapılması gerektiğini anlatarak cevap veriyorlar, örneğin dileğin gerçekleşmesi için taşın etrafında saat yönünün tersine üç kez dönmek ve ardından kuvvetle dua etmek gibi.

Bu « dilek taşı » görevli kadın da başına dert oluyor. Hep aynı biçimde, ama pek de göze batmamaya çalışarak, ziyaretçilere iyi bir müslümanın böyle davranmaması gerektiğini anlatmaya çalışıyor. Bu adetlerle mücadele eden yalnızca o değil. Birkaç haylaz yumurcağın peşinden koşturan bir görevliyle yanındaki ziyaretçi taşı önünden geçerken konu açılıyor : « Bu bir dilek taşı mı ? diye soruyor ziyaretçi. Öyle ise, belki dileğim yerine gelsin diye burada dua etmem lazım ». O zaman görevli soğuk bir biçimde cevap veriyor : « Ne diyorsun kardeşim ? Böyle şeylerin günah olduğunu bilmiyor musun ? ». Ardından da vaaza başlıyor...

Hemen orada konuşmaya çalıştığım insanlardan çoğu, sorularımdan rahatsız oldular. Örneğin, kısa bir süre önce taşın üzerinde dua ettiğini gördüğüm bir kadın, kendisine bu adetin anlamını sorduğumda önce hiç üstüne alınmadan, sanki kendisi bunlara hiç katılmıyormuş gibi, « onlar » ile başlayan cümleler kurdu, ardından da daha fazla soru sormamın gerçekten münasebetsizlik olacağını hissettiren bir « tamam ? » ile sohbeti noktaladı. Bu ve benzeri davranışlar, heterodoks ihlallerin kolayca ve rahatsızlık hissetmeden yapılmadığını, ve açıkça üstlenilemediğini gösteriyor. Ancak bazen daha açık direniş hareketleri de doğabiliyor. Bu şekilde Nisan 2007'de, büyük panoda türbe ve evlialardan şifa ya da yardım bulmak amacıyla sandukalara el sürme ve yüz sıvazlamanın yasak olduğunu belirten satırların üzeri belirgin biçimde karalanmıştı.

Söz konusu sütun kaidesi, sonunda 2010 yılında mühürlendi : Üzerine beton dökülerek kilit vuruldu. Ancak bu önlem duaların devam etmesini engelleyemedi. Daha da ilginç, mühürleme işlemiyle eş zamanlı olarak yazı yazma adeti ortaya çıktı. İnsanlar türbenin duvarlarına dileklerini yazmaya başladılar. Elbette yetkililer duvarları temizleyerek ve yazı yazmanın yasak olduğunu belirten panolar asarak karşılık verdiler, ama bunun pek etkisi olmadı¹.

Bu örneklerden hareketle, esas olarak Diyanet tarafından belirlenen ortodoksluğun sınırlarını ihlal etmenin o kadar da kolay olmadığını söyleyebiliriz. Bu nedenle, heteropratt bazı müslümanların başkalarının ibadet yerlerine, yani kilise, manastır ve ayazmalara yöneldiğini görüyoruz. « Heteropratt » olmak için, « exopratt » olmayı, yani kendi inancını başkasının ibadethanesinde yaşamayı da bilmek gerekir. Böyle durumlarda, bir tür « kaçak » inanmadan söz edebiliriz.

« Kaçak » inanma

Hasluck'dan beri, İstanbul'da farklı dinler arasında geçişlilik sağlayan pek çok köprü bulunduğunu biliyoruz. Payitahtı olduğu eski imparatorluk gibi, bu kent de hristiyanlarla müslümanların birlikte kullandıkları pek çok ibadethane barındırıyordu. Henri Carnoy ve Jean Nicolaïdès'in İstanbul'daki Balıklı Kilisesi'ni nasıl tasvir ettiklerini hatırlayalım. Sularının şifalı olduğuna inanılan ayazmasıyla tanınan bu kilise, 19. yüzyıl sonlarında kırk binden fazla ziyaretçi çeken önemli bir ibadet yeri idi, bu da burayı kentin en çok ziyaret edilen yerlerinden biri yapıyordu. İki halkbilim uzmanının aktardığına göre, kiliseye gidenler yalnızca Rumlar değil, « Ermeniler ve Türk kadınlar, hatta bazen Türk erkeklerdi. Ancak, müslümanlar fanatik değildi » (1893 : 67). Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu dinsel « exopraksinin » çok çeşitli biçimlerinin görüldüğü bir ortam sağlıyordu. Dua etmek ya da batıl inançlarla ilgili rütüelleri yerine getirmek için başka bir dinin ibadethanesine gitmek yaygındı. Dinsel alanın devlet tarafından denetiminin sıkılaşmasına ve Türkiye'de yaşayan hristiyanların sayısının çok büyük oranda azalmasına rağmen, benzer bazı uygulamaların örneğin Ayn Biri Kilisesi, Büyükkada'daki Aya Yorgi manastırı ya da Saint-Antoine Kilisesi'nde devam ettiğini görebiliyoruz (Albera et Fliche, 2009).

Ancak, bir müslüman için hristiyan ibadethanesine gitmek o kadar da doğal bir iş değildir. Aslında bir fanteziden ibaret olan « dininden döndürülme » tehlikesiyle karşı karşıya

¹ Şu sıralar, bu dilekler üzerinde çalışmaya devam ediyorum.

gelmeyi gerektirir. 19. yüzyıldan kalma hayalî bir misyoner imgesine bağlı olan bu korku (Kieser, 1999), laiklik ilkesinin benimsenmiş olmasına rağmen devam etmektedir. Dönmelik, hem dine, hem de ulusa karşı iki yönlü bir ihanet olarak algılanır. Türklük nüfus kağıdı ile belirlenmiş olsa da, dinsel aidiyetle ulusal aidiyet arasındaki bağ hâla çok güçlüdür (Bozarslan 2004 :35). Örneğin, Milliyet gazetesinde yayınlanan bir ankete katılanların % 54,3'üne göre « Türkiye vatandaşı olmak için müslüman olmak gereklidir » (Milliyet, 19/03/2007, <http://www.milliyet.com/2007/03/19/guncel/agun.html>).

Bu dininden döndürülme korkusu, (gerek sağcı, gerekse solcu) milliyetçi ve islamcı basında sıkça rastlanan hristiyan yayılcılığı endişesiyle de beslenir. Buna göre, hristiyan propagandası para, iş imkânları ya da yabancı ülkelere vize sağlama gibi silahları kullanarak ulusal bütünlüğü tehdit etmektedir (Pérouse, 2004 : 39).

Dolayısıyla, « exoprat » olmak bu tür algıları aşmayı ve ötekinin mekânına gitmeyi gerektirir. Bu bazen karşılıklı bir meydan okuma biçiminde gerçekleşir. Özellikle de hristiyan ibadethanesine gelen müslüman uyması gereken kuralları bilmiyorsa... İstanbul'da İstiklâl Caddesi üzerinde bulunan Fransisken kilisesi Saint Antoine da, görevlilerle ortama alışık olmayan müslümanlar arasında bu türden gerilimlere sıkça sahne oluyor. Anlaşmazlıklar genellikle saygısızlık kabul edilen hareketlerle ilgili yanlış anlamalardan çıkıyor, kilisenin içinde fotoğraf çekilmesi gibi ufak görünen nedenlerle başlıyor. Müslümanlar bu tür durumlarda « münasebetsizlik » yaptıklarının farkında bile olmuyorlar. Onlar için, bir evliyanın ya da bir caminin fotoğrafını çekmek üzere cep telefonuna sarılmakta hiçbir sakınca olmayabiliyor. Oysa bunlar, örneğin Saint Antoine'a ibadete gelen hristiyanlar tarafından saygısızlık olarak kabul ediliyor. Kiliseye ilk kez ziyaretçi olarak gelen bir grup genç müslüman kadınla, onları « Burası bir ibadet yeri ! » diyerek çarmıha gerilmiş İsa önünde fotoğraf çektirdikleri için azarlayan bir hristiyan kadın arasındaki oldukça şiddetli tartışmaya ben de tanık olmuştum². Yine Saint Antoine'da, bazı ziyaretçi çiftlerin fazla samimi tavırları da gerginlik yaratabiliyor. Kentin en kalabalık yaya caddelerinden birinin üzerinde bulunan bu kilise, sıklıkla « romantik » ziyaretlere mekân oluyor : genç çiftler buraya el ele, bir mum yakmak için geliyorlar. Bu « romantik » tavır hristiyanların her zaman hoşuna gitmeyebiliyor. Örnek olarak, hristiyan bir erkek tarafından genç bir çifte yapılan bir uyarıyı

² 2007'den beri Saint Antoine'daki görevliler fotoğraf makinelerinin kullanılmasına itiraz etmiyorlar. Görevlilerden birinin yaptığı açıklamaya göre, bu değişikliğin nedeni bu kurala karşı gelenleri uyarmaya kalkışmanın onları serbest bırakmaktan çok daha fazla patırtı çıkartıyor olması.

verebiliriz : « Müslüman ibadethanesine gittiğiniz zaman ele ele tutuşuyor musunuz ? Burası da bir ibadet yeri. Niye burada el ele tutuşuyorsunuz ? ».

Son olarak, yine sıklıkla rastlanan başka bir rahatsızlığı dile getirelim. Samimiyetle sergilenen bazı heterodoks davranışlar da, bunları batıl inanç ifadesi olarak kabul eden bazı hristiyanları kızdırabiliyor. Rum ortodoks Ayın Biri Kilisesi'nde yaşanan bir sahneyi örnek verebiliriz : Ortodoks cemaatten bir kadın papaza tahtadan küçük bir kutuyu bir tür tağınma nesnesi haline getiren « müslüman kadınlardan » yakınıyordu : « Niye anahtarlarını bunun içinde çevirip duruyorlar ? Görülecek bir şey yok ki ! Niye böyle yapıyorlar ? Utanmıyorlar mı ? ». Papaz ise omuzlarını silkip müslüman, hristiyan, herkesi kutsamaya devam ediyordu. Saint Antoine'da, görevliler bu tür « batıl inançlarla », örneğin kutsanmış su ile abdest almaya kalkan çok sayıda müslüman kadınla dalga geçiyorlar : « Bazıları kaptaki suyun seviyesine bakıyorlar. İçinde en az su bulunan kaptaki abdest alıyorlar, çünkü bunun « daha iyi işlediğine » inanıyorlar ». Bazen de, henüz yakılmış olan mumları « talihsiz bir şekilde » söndüren bir görevlinin başına gelen olayda olduğu gibi, işler çığırından çıkıp ağız kavgasına dönebiliyor. Mumların söndürüldüğünü gören son derece modern giyimli genç bir kadın önce görevlinin üzerine yürüyüp mumların yanık kalmasının kendisine ne zarar vereceğini ve böyle davranmaktan hiç mi utanmadığını sormuş, sonra da hışımla erken söndürülmüş zavallı mumları yeniden yakmaya koşmuştu.

Öncelik kuralları öğrenildikten sonra, hristiyanlarla müslümanlar arasındaki temas kolaylaşıyor. Saint Antoine'daki görevliler, her Salı günü düzenli olarak İsa'nın ayakları dibine ekmek bırakmaya ve birkaç mum atmaya gelen çoğu kadın yüz kadar dindar müslümanı gayet iyi tanıyor. Mesafeli davranmak şöyle dursun, selamlaşıyor, hatır soruyor, birbirlerinden haber alıyorlar. Bir cep telefonu çaldığında, görevli gözlerini açarak uyarı işareti yapmakla yetiniyor, dindar kadın da koşarak dışarı çıkıyor. Böyle durumlarda kilise personeli ziyaretçilere uzlaşmacı yaklaşıyor.

« Exoprat » olmak, kendi ibadethanesinde yasak olanı yine yerilmek pahasına başkasınıninde yapmayı kolaylaştırır. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri kuşkusuz Büyükada'daki Aya Yorgi Manastırı'na yapılan ziyaretlerdir. Güzel havalarda yapılan olağan Pazar gezmeleri dışında, buraya yılda iki kez, nisanda Aya Yorgi ve eylülde Aya Thekla Yortuları münasebetiyle hac ziyaretleri düzenlenir. Bu tarihlerde Aya Yorgi'ye çoğu müslüman binlerce ziyaretçi akın eder. Yasak olduğu açıkça belirtildiği halde, ziyaretçiler makara iplikleri açar, mumlar yakar, ikonaları koruyan vitrinlerin üzerine yazılar yazar,

ağaçlara çaputlar bağlar, taşları üstüste yığar, seçtikleri nesnelerin üzerine kesme şekerle resim çizerler. Oysa bu hareketlerin tümü papazlar tarafından da « batıl inanç » olarak değerlendirilmekte, ziyaretçiler şapelin girişine yerleştirilmiş bir pano ve şapelin içinde, örneğin vitrinlerin üzerine mumla yazı yazmanın yasak olduğunu hatırlatan küçük kartlar aracılığıyla uyarılmaktadır.

Tüm yüzleşmelere ve yasaklamalara rağmen, heteroprattlar bu ibadethanelerde Diyanet'in ortodoks müslümanlığın mekânlarında engellediği bazı ibadetlere izin veren daha esnek din adamları ile karşılaşıyorlar. Bunlar arasında İsa'ya (Ayın Biri, Saint Antoine) ve azizlerine (Saint Antoine) mum yakmak ve/veya yanmamış mum/mumlar sunmak ilk sırada yer alıyor. Ardından Ayın Biri Kilisesi'nde görüldüğü gibi adak kabilinden diğerleri geliyor.

Bu eski Bizans ortodoks kilisesi, her ayın birinci günü toplumsal kökeni ne olursa olsun tüm İstanbulluların bildiği bir ziyarete ev sahipliği yapıyor. Bu ziyaret sırasında televizyon yıldızlarından mütevazı vatandaşlara, her kesimden insanla karşılaşılabilir. Ziyaret girişte satın alınan anahtarlar etrafında örgütleniyor. Her dilek için bir anahtar alınıyor. Dilek gerçekleştikten sonra anahtarı kiliseye geri getirmek gerekiyor. Ziyaret sırasında anahtarlar da özel bir muameleden geçiriliyor : Ziyaretçiler dualar mırıldanarak anahtarları ikonaların bulunduğu vitrinlere sürtüyor, azizlerin resimlerini koruyan çerçevelerin kilitlerinde döndürüyor.

Saint Antoine'da, çarpmıha gerilmiş İsa'nın ayaklarının dibine mumlar atmaktan başka, ziyaretçiler Ayın Biri Kilisesi'nde olduğu gibi yazılar da yazıyorlar. Dilekler önce Aziz Antoine'ın heykelini koruyan vitrini üzerine yazılıyor. Ayrıca, kiliseden sorumlu rahip her Salı günü (Aziz Antoine günü) inananların yazı yazması için bir defter yerleştiriyor. Başlangıçta defteri Aziz Antoine için Salı günleri düzenlenen ayinde, dua sırasında ortaya çıkarıyordu. Fikir herkesin bu defter için dua etmesini sağlamaktı. Ancak iki ay sonra bu uygulamayı durdurmak zorunda kaldı, çünkü insanlar « dileklerinin de kutsanması için » ayın sırasında yazı yazmak üzere deftere hücum ediyorlardı. Defter hâlâ Salı günleri Aziz Antoine'un heykelinin yanına konuyor, ama ayin ritüeline dahil edilmiyor. Buna rağmen, ilgi çekmeye devam ediyor.

Dileklerin yerine gelmesi için adanan adaklara, şifa bulma amaçlı bazı uygulamalar da ekleniyor. Gerek Saint Antoine, gerekse Ayın Biri kiliselerinde, tıpkı Eyip'te olduğu gibi su öne çıkıyor. Ayın Biri, kaynağı şapelin altında bulunan ayazmasıyla ünlü. Ziyaretçiler buraya

abdest almak ve birkaç lira karşılığında küçük su şişelerini doldurmak için iniyorlar. Saint Antoine'da, kutsanmış su kaplarını pek kimse bilmiyor. Hesaplarımıza göre, ziyaretçilerin yalnızca %22'si bunlara dikkat atfediyor. Ama %22 oranı bu su kaplarının katolik dininin gereklerine göre kullanıldığını düşündürmesin. Vakaların çoğunda (yaklaşık %65), boynu, yüzü, vücudu, hatta ayakları kutsanmış suyla ıslatmak gibi heteropraks uygulamalar söz konusu oluyor. Ziyaretçilerden yalnızca %35'i suyu « hristiyanca » haç çıkarmak için kullanıyor. İslam dininde abdest alırken akan su kullanmanın ne kadar önemli olduğu göz önünde bulundurulursa, müslümanların kutsanmış da olsa durgun bu suyla vücutlarının neredeyse tamamını ıslatmakta tereddüt etmediklerini görmek son derece şaşırtıcı. Bazıları abdest aldıktan sonra küçük su şişlerini bu suyla dolduracak kadar ileri gidiyorlar. Dolayısıyla, hem katolikliğe, hem islama aykırı, yani bir anlamda iki kez heteropraks olan davranışlar söz konusu.

Kimi zaman belirsiz, ama varlığını koruyan sınırlar

Bu heteroprattlar yalnızca başkasının ibadethanesinde ibadet etmekle kalmıyor, aynı zamanda hristiyanlarla müslümanlar arasındaki sınırları da bulanıklaştırıyorlar. Örneğin Aya Yorgi ve Ayın Biri'nde kendilerini papaza kutsatan müslümanlar görüyoruz. Aynı biçimde, Saint Antoine'da, dua etme biçimleri duayı bitiren son harekete varıncaya kadar karışabiliyor. Pek çok kez izledikten sonra, duanın ardından haç çıkarır gibi yapan müslümanların hiç de az olmadığını söyleyebilirim. Haç işareti çoğunlukla « el çabukluğu ile », yarım yamalak, beceriksizce ya da tereddütle yapılırsa da, bu durum anlamının o kadar da açık olmadığını, bu konuda kafaların karışabildiğini gösteriyor.

Bazı müslümanlar daha da ileri giderek ayine katılıyor, litürjileri öğreniyorlar. Hristiyanlardan kırmızı bir kordonla ayrılırsalar da, onların tüm hareketlerini taklit ediyorlar : Kalkıyor, oturuyor, « İsa'nın huzurunda » birbirlerini selamlıyor, özellikle de sıraların arasında dolaşan rahibin « hayırlı » elini sıkmaya çalışıyorlar.

Bu sınırı yalnızca heteroprattlar değil, kısmen din adamları da bulanıklaştırıyor. Dininden döndürme amacı taşımadan, inananlara kendilerini kapatmayı reddediyorlar. Ayın Biri Kilisesi'nin papazları hristiyan ve müslümanları ayırım yapmadan kutsuyor ve ayrımcılığı da hoş karşılamıyorlar. Ramazanın son gecesini muhafazakar müslümanlara yakın bir televizyon kanalı müslüman ziyaretçilerin sayısının azalmadığı bu kiliseyle ilgili bir

röportaj yapmaya geldiğinde, papazlar kızmış ve kilisenin içinde çekim yapılmasına « Evet, müslümanlar var ! Ne olmuş ? » diyerek karşı çıkmışlardı.

Saint Antoine'da, kiliseden sorumlu rahip Salı günleri bir dinleme köşesi açıyor. Kutsal bir anlama bürünmese de, bu uygulama günah çıkarmaya benziyor. Buraya gelenlerin çoğunluğunu müslümanlar oluşturuyor gibi görünüyor. Rahibe göre, bu « günah çıkaranlar » esas olarak kendileri için dua etmesini istiyorlar, çünkü rahibin dualarının dinleneceğine inanıyorlar. Sorunlarından, hayatlarından söz ediyorlar ; rahip de onlara öğütler veriyor. Ardından onlar için dua ediyor ve hiç işareti yaparak onları kutsuyor.

Bu açıklık din görevlilerinin bazı sınırları korumaya çalışmadıkları anlamına gelmemeli. Bu sınırlardan ilki Diyanet'in koyduklarına benziyor, yani gerçek inancı batıl inançtan ayırma amacı taşıyor. Bu anlamda, katolik papaz « sihir kullanmayı » her zaman reddettiklerini, büyücü olmadıklarını ve orada yalnızca dua etmek için bulunduklarını açıkladıklarını anlatıyorlar. Bazen bazı imamlar cemaatlerinden bazı müslümanları hristiyan cinlerin çarptığını söyleyerek kendilerine gönderiyor. Bu varlıklara inanmayan katolik rahipler herhangi bir şeytan çıkarma ayinini de reddediyorlar. Buna karşılık, şikayeti olan kişiye örneğin « Tanrı'yla ilişkisinin ne durumda olduğunu » soruyor ve Tanrı'nın kendilerini bağışlamak ya da dinlemek için bu tür ayinlere ihtiyacı olmadığını açıklamaya çalışıyorlar. Aya Yorgi'de de papazların bazı adak eylemlerinin « batıl doğasını » hatırlattıklarını, ama bunun pek işe yaramadığını gördük.

Bazen de bu din adamları inançlar arasındaki sınırları yeniden canlandırma gereksinimi duyuyorlar. Saint Antoine'daki ayinler sırasında bunu açıkça görüyoruz. Sıraların ortasından geçen yola hristiyanlarla müslümanları ayırmak için kırmızı bir kondon çekiliyor. Ekmek şarap ayini sırasında, yalnızca komünyonunu yapmış hristiyanların katılabileceği hatılatılıyor. Yine de bu bazı meraklıların kuyruğa karışmalarına ve sonunda ayini yöneten rahip tarafından farkedilerek sıradan çıkarılmalarına engel olmuyor. Kilisenin rahibine göre, bu şekilde uyarılanların yarısı « Ama ben dininize saygı gösteriyorum, onun için komünyona katılmak istiyorum » diyerek protesto ediyor. Bu karışıklığın nedeni, verilen ekmeği bir kutsama olduğunu anlamamaları ve yalnızca kutsanmış ekmek olduğunu sanmaları. O zaman hristiyanlarla müslümanlar arasındaki sınır netleşiyor. Evet, ama... Gedikli bazı müslümanlar herşeye rağmen kuyruğa girerek, mayasız ekmekten istemeden, sadece kutsanmayı bekliyor...

Sonuç

Bitirmeden önce, dinsel sınırların üretilmesinde kurumların üstlendikleri rolün altını çizelim. Diyanet olsun, katolik ya da ortodoks hristiyan makamlar olsun, bu kurumlar sınırları çizerler ve doksaları belirlerler. Ancak, adak adama arzusu karşısında, bu sınırlar sanıldıklarından daha geçirgen olurlar. Dinler arasında geçişler, aynı din içinde kuralları ihlaller dinin kurumsal yetkilileri eşliğinde ya da onlara rağmen gerçekleşir.

Adağa dayalı inancın ifadesi heteropraksları dinin sınırlarını aşmaya itiyorsa da, bu sınırların tümüyle yok olduğunu, ya da kurumlar tarafından üretildikleri halde inananlar için anlam taşımadıklarını düşünmek yanlış olacaktır. Bu sınırların iyi çizilmemiş ya da belirsiz olmaları, anlam taşımadıkları anlamına gelmez. Bazen sınırlar bulanıklaşsa da, müslümanlar hristiyan ibadethanelerine yine birer müslüman olarak giderler. Aynı şekilde, bu dinsel mekânlarda belli bir paylaşım alanı görsek de, buraları dinler arası buluşmanın ve diyalogun gerçekleştiği yerler olarak tanımlamak abartılı olacaktır. Heteroprati ihlaller her zaman ötekine doğru bir açılım ya da bir bağ üretmezler.

Referanslar

Abel, Olivier, 1995, « La condition laïque : réflexions sur le problème de la laïcité en Turquie et en France », CEMOTI, <http://cemoti.revues.org/document1686.html>

Albera, Dionigi et Fliche, Benoit, à paraître, 2008, « Les pratiques dévotionnelles des musulmans dans les sanctuaires chrétiens : le cas d'Istanbul », in Dionigi Albera Maria Couroucli, *Lieux saints en partage en Méditerranée*, Arles, Actes Sud.

Bozarslan, Hamit, 2004, « Islam, laïcité et la question d'autorité dans l'empire ottoman et en Turquie kémaliste », *Archives des sciences sociales des religions*, n°125, p. 99-113.

Carnoy, Henry et Nicolaïdès, Jean, 1893, *Le folklore de Constantinople*, Paris, E. Lechevalier.

Gökalp, Altan, 1996, « Les Yatır, ıdukut, ou la part de la providence », in Jean-Louis Bacqué-Grammont et Aksel Tibet (éds.), *Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Hasluck, Frederik, 2000, *Christianity and Islam under the Sultans*, Istanbul, Isis.

Kieser, Hans-Lukas, 1999, « Missions chrétiennes et identité ottomane », in M. Anastassiadou et B. Heyberger (Hg.), *Figures anonymes, figures d'élite: pour une anatomie de l'Homo ottomanicus*, Istanbul: Isis, p. 165-176.

Fliche, Benoit. "Ortodoksluğun ve Heterodoksluğun Sınırları: İstanbul'da Türbeler ve Kiliseler." *Toplumsal Tarih* no. 220 (Nisan 2012): 40-49.

Massicard, Elise, 2003, "Alevism as a productive misunderstanding : the Hacibektas festival", in Joost Jongerden, Paul J. White (dir.), *Turkey's Alevi enigma. A Comprehensive Overview*, Leiden, Brill.

Massicard, Elise, 2007, *Alevi Hareketinin Siyasallaşması*, İletişim, İstanbul.

Milliyet, 19/03/2007, <http://www.milliyet.com/2007/03/19/guncel/agun.html>

Norton, John, 1995, « The development of the annual festival at Hacibektaş, 1964-1985 », in A. Popovic, G. Veinstein (dirs.), *Bektachiyya. Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, İstanbul : Isis, p. 191-200.

Pérouse, Jean-François, 2004, *La Turquie en marche. Les grandes mutations depuis 1980*, Paris, La Martinière.

Sinclair-Webb, Emma, 1999, « Pilgrimage, politics and folklore : the making of Alevi Community », *Les annales de l'autre islam* n°6, « Formes nouvelles de l'islam en Turquie », p. 259-274.

Yılmaz Coşkun et Yılmaz, Necdet, 2005, *İstanbul'daki Sahabe. Eyüp Sultan ve Arkadaşları*, İstanbul, Küresel.

Zarcone, Thierry, 2002, « la fabrication des saints sous la République turque » in Saints et Héros du Moyen orient contemporain. Sous la direction de Catherine Mayeur-Jaouen, Maisonneuve et Larose.

Zarcone, Thierry, 2004, *La Turquie moderne et l'Islam*, Paris, Flammarion.